

زانيارى ديارده فونولوژييه كان له فرههنگى كورديدا (قاموسى زمانى كوردى) به نموونه

م.ى. فاخر نهجمهدين قهره محمهده

زانكوى چهرموو/ كولايزى پهروهده/ چهجمه مال/ ههريمى كوردستان - عيراق

fakhir.najmadeen@chu.edu.iq

پوخته

ئهه توپژينه وهيه توپژينه وهيه كى تاييه ته له بواري فرههنگسازيدا، كه مه بهست له خستنه پرووى زانيارى ديارده فونولوژييه كانه له فرههنگدا، ريبازى وهسفى - شيكارى به كارها تووه بو ده رختنى گرنكى و رولى ئهه زانياريانه له دهروازه كانى فرههنگ له فرههنگى كورديدا، زانيارى له سهه ديارده فونولوژييه كان زانيارى گرنكى و پايه به كى سههه كى و گرنكى فرههنگى زانستين و به كاره پنهه رى فرههنگ شاره زاده كات له چونهه تى دهه رپين و به كاره پنهانى دهروازه كانى فرههنگ، كه كاربه ريبان له سههه خوينه نه وه و به كاره پنهانى دهروازه كان ده پيت، له فرههنگه كورديهه كاندا به شيوهه به كى پيوست گرنكى به دانانى زانيارى فونولوژى نه دراوه، له (قاموسى زمانى كوردى) هه نديك زانيارى تاييه ته به ديارده فونولوژييه كان به شيوهه تيبينى توماركراوه.

كليلى وشه كان: زانيارى فونولوژى، فرههنگ، ديارده فونولوژييه كان، دهروازه كانى فرههنگ.

Information on phonological phenomena in the Kurdish dictionary (Qamusi Zmani Kurdi) as a model

Abstract

This research is a specialized study in the field of lexicography, aiming to provide information about phonological phenomena in dictionaries. The descriptive-analytical method was used to demonstrate the importance of this information and its role in lexical entries in Kurdish dictionaries. Information of phonological phenomena is crucial and a fundamental aspect of lexicography, enabling dictionary users to understand and utilize lexical entries, particularly in terms of comprehension and application. Kurdish dictionaries do not give sufficient attention to phonological information, and some information about phonological phenomena has been recorded in the dictionary (Qamusi Zmani Kurdi) in the form of notes.

Keywords: Phonological information, dictionary, phonological phenomena, lexical entries.

معلومات الظواهر الصوتية في المعجم الكردي (قاموسى زمانى كوردى) نموذجا

م.ى. فاخر نجم الدين قهره محمهده

Email: fakhir.najmadeen@chu.edu.iq

جامعة جرمو/ كلية التربية/ جمجمال/ اقليم كردستان - عراق

ملخص

يعد هذا البحث دراسة متخصصة في مجال علم المعاجم، تهدف إلى تقديم معلومات حول الظواهر الصوتية في المعاجم. استخدم المنهج الوصفي - التحليلي لبيان أهمية هذه المعلومات ودورها في المداخل المعجم في المعاجم الكردية، إن معرفة الظواهر الصوتية معلومات مهمة، وهي ركن أساسي من أركان المعجم، وتجعل مستخدم المعجم على دراية بكيفية التعبير عن المداخل المعجم واستخدامها، لا سيما فيما يتعلق بفهمها واستخدامها، لا تولي المعاجم الكردية اهتماما كافيا للمعلومات الصوتية، وقد سجلت بعض المعلومات حول الظواهر الصوتية في المعجم (قاموسى زمانى كوردى) بشكل الملاحظات.

الكلمات المفتاحية: المعلومات الصوتية، المعجم، الظواهر الصوتية، المداخل المعجمية.

پیشہ کی**ناونیشان و بوری توڑینہ وہ کہہ:**

ئەم توڑینہ وہیہ بە ناونیشانى (زانبارى ديارده فونولۆژىيە كان لە فەرھەنگى كوردیدا (قامووسى زمانى كوردى) بە نموونە)یە، بوری توڑینہ وہ کہە لە بوری فەرھەنگسازىیە و تايبەتە بە زانبارى فونولۆژى لە فەرھەنگدا و (قامووسى زمانى كوردى) بە نموونە وەرگىراو، چونكە يەكێكە لەو فەرھەنگانەى ئاماژەى بە ھەندىك لە ديارده فونولۆژىيە كان داوہ.

ھۆكارى ھەلبژاردنى توڑینہ وہ کہہ:

زانبارىيە فونولۆژىيە كان لە فەرھەنگدا زانبارى گرنى و پۆستى و لە زمانى كوردیدا بە كەمى توڑینہ وہىان لەسەر كراو، لەبەر كەمى ئەم جۆرە توڑینہ وانە بە گرنى دەزانى توڑینہ وہىەك لەم جۆرە ئەنجامبەردىت و (قامووسى زمانى كوردى) بە نموونە وەرگىرین.

رێبازى توڑینہ وہ کہہ:

ئەم توڑینہ وہىە بە شىوہىەكى سەرەكى دەچىتە چوارچۆھى رێبازى پەسنى - شىكارى، كە ئەم رێبازە بۆ ھەردوو بەشى تىورى و جىبەجىكارى لەم توڑینہ وہىە پێرەوكراون.

ئامانجى توڑینہ وہ کہہ:

ئامانجى توڑینہ وہىە كە برىتيە لە دەرخستنى جۆرى ئەو ديارده فونولۆژىيە كانە كە لە فەرھەنگى كوردیدا ئاماژەى بۆ دەكرىت بە وەرگرتنى فەرھەنگىكى (كوردى - كوردى).

پێكھاتەى توڑینہ وہ کہہ:

توڑینہ وہىە كە لە دوو بەش پێكھاتوو، جگە لە پێشەكى و ئەنجام و لیستى سەرچاوەكان و پوختەى توڑینہ وہىە كە بە زمانى كوردى و عەرەبى و ئىنگلیزى.

بەشى يەكەم: ديارده فونولۆژىيە كان لە فەرھەنگدا

ئەم بەشە لە چەند تەوہرىك پێكھاتوو و باس لە زانبارى دياره فونولۆژى لە فەرھەنگدا دەكات، وەك: زانبارى خويندەنەوہى دەروازەكانى فەرھەنگ و زانبارى تايبەت بە ديارده فونولۆژىيە كان لە زمانى كوردیدا باسكراو، وەك: دياردهى گونجانى دەنگ، پەيداىبونى دەنگ، تياچوونى دەنگ، گۆرینى دەنگ، جىگۆركى دەنگ.

بەشى دووہم: زانبارى ديارده فونولۆژىيە كان لە (قامووسى زمانى كوردى)دا

ئەم بەشە بەشىكى جىبەجىكارىيە و سەرچەم زانبارى ديارده فونولۆژىيە كان، كە گرنى و پۆستى لە فەرھەنگدا ھەبن لەم بەشەدا لەسەر فەرھەنگى (قامووسى زمانى كوردى) جىبەجىكارو، وەك: زانبارى خويندەنەوہى دەروازەكان و زانبارى رینووسى، پاشان زانبارى ديارده فونولۆژىيە كان، وەك: گونجان و پەيداىبون و تياچوون و گۆرین و جىگۆركى دەنگ لەسەر فەرھەنگە كە جىبەجىكارو.

بەشى يەكەم: ديارده فونولۆژىيە كان لە فەرھەنگدا**(١/١) زانبارى فونولۆژى لە دەروازەى فەرھەنگى**

زانبارىيە فونولۆژىيە كان مەبەست لەو زانبارىيە تايبەتانەن، كە لە ئاستى فونولۆژىيە زمانىك ئاخىوہرى زمانەكە دەيزانپت، كە گرنىيان ھەيە لە گۆرینى واتاى دەروازەكانى فەرھەنگ و نەبوونى ئەم زانبارىيانە لىلى واتاى بۆ دەروازەكانى فەرھەنگ دروستدەكات و واتاكان پروون نابن، زانبارى فونولۆژى تايبەت بە ھەر دەروازەيەك وەك چۆنەتى خويندەنەوہى دەروازەكان و شوینى ھىز و ئەو زانبارىيە فونولۆژىيە كانە كە گرنى بۆ دەريپن و بەكارھىنانى دەروازەكان و چۆنەتى خويندەنەوہىيان، بە تايبەت بۆ ئەو زمانانەى كە شىوہى نووسین و خويندەنەوہىيان يەكسان نىيە

گرنگیه کی زوری ههیه، چونکه ده تازیت یارمه تی به کارهینه ری فرههنگ بدات له پرووی درکاندنیان به شیوه به کی دروست.

دهنگه کانی ئاخاوتن، که له پیکهاته ی پرگه و وشه و پرسته دا به کارده هینرین کار له یه کتر ده کهن و ده کهنه ژیر باری گورانوه و شیوه ی گورینی دهنگ له زنجیره ی ئاخاوتندا دیارده ی دهنگین و به پپی یاسای جور به جور خویان ده نوینن. (شالی، ۲۰۰۰: ۴۹).

یه که کانی فرههنگ خاوه نی زانیاریی فونولۆژی تایبه ت به زمانه کهن و ئه و زانیارییه کاریه گریبان ههیه له گورینی واتایان، به پپی تایبه تمه ندی زمانه که، ئه و زانیارییه که کاریه گریبان ههیه له سه ر گورینی واتا به فونیمه ناکه رتیه کان ناو ده برین، وهک: هیز و ئاوازه و وهستان، ههروهه ها له هه ندیک زماندا تون (tone) کاریه گری ههیه له سه ر گورینی و اتای دهروازه کان، بویه به پپوست ده زانریت ئامازه به و زانیارییه له فرههنگی ئه و زمانانه بدریت.

له فرههنگدا له کاتی تومارکردنی یه که فرههنگیه کاندا پپوسته ئامازه به زانیاریی دهنگساز (فونه تیکی و فونولۆژی) بکریت، به لام تا ئیستا وهک پپوست گرنگی به م لایه نه له فرههنگه کوردیه کاندا نه دراوه له کاتی تومارکردنی یه که فرههنگیه کان له فرههنگدا گرنه زانیاریی دهنگساز (فونولۆژی و فونه تیک) ی راست و دروست له سه ریان تومارکریت، تا ئیستا له فرههنگی کوردیدا به شیوه به کی زانستی بایه خ به م بابه ته نه دراوه. (مراد، ۲۰۲۱: ۵۹)، زانیارییه فونولۆژییه کان، بریتین له: چۆنیه تی خویندنه وه و زانیاریی له باره ی فونیمه ناکه رتیه کان، وهک: (هیز و وهستان و تون و ئاوازه) و دیاریکردنی شوینی پرگه کان له وشه کاندا و دیارده فونولۆژییه کان.

له دانانی زانیاریی دهنگساز له فرههنگدا بۆ چۆنیه تی خویندنه وه ی دهروازه فرههنگیه کان به تایبه تی بۆ ئه و زمانانه ی که خویندنه وه و نووسینیان ئاراده یه ک جیاوازه زور پپوسته، ریژه ی به کارهینانی زانیاریی دهنگی له فرههنگه کاندا جیاوازن، له م بواره دا زانیاریی بواره فرههنگ بۆچوونی جیاوازیان ههیه و بۆ سی کومه له دابهش ده بن به م شیوه یه:

۱- دووباره نووسینی دهروازه ی فرههنگ به شیوه ی دهنگی، بۆ ئه وه ی خویندنه ی فرههنگ بتوازیت بیخویندنه وه به تایبه تی له فرههنگی جووتزمانی و فره زمانیدا.

۲- پپوسته زانیاریی فونولۆژیی که م دابریت به تایبه ت بۆ ئه و زمانانه ی که سیسته می دهنگی باشیان ههیه له پرووی ریئووسه وه.

۳- پپوسته زانیاریی دهنگساز له فرههنگی جووتزمانی باسبکریت. (القاسمی، ۱۹۹۱: ۶۲-۶۴)

له فرههنگدا خویندنه وه ی دهنگی بۆ دهروازه کانی فرههنگ کاریکی پپوسته، به شیوه به کی گشتی له زوربه ی فرههنگه کوردیه کاندا خویندنه وه ی وشه کان ره چاونه کراوه، له فرههنگدا پپوسته پروونکردنه وه بۆ خویندنه وه ی دهروازه کانی فرههنگ به شیوه به کی بیت، که بتوازیت دهروازه کانی فرههنگ به دروستی بخویندنه وه.

۲/۱) دیارده فونولۆژییه کان

له فرههنگی کوردیدا به شیوه به کی گشتی گرنگی به زانیاریی دهنگساز نه دراوه، چونکه هه ندیک له فرههنگه نووسان زانیاریان له سه ر (فونه تیک و فونولۆژی) نه بووه. (شیخ تهیب، ۲۰۲۱: ۱۶۸)، له فرههنگی (قامووسی زمانی کوردی) دا، هه ندیکجار دیاره ی فونولۆژی باسکراوه، به لام هه ندیکجار ناوی یاساکانی دیارینه کردوه، به لکو له ریی نمونه ی کاره کییه وه ئامازه ی بویان کردوه. دیارده ی فونولۆژی له زماندا ههیه و له زمانی کوردیدا چه ند دیارده به کی فونولۆژی ده بیریت، وهک گونجانی دهنگ و پهیدا بوون و تیاچوون و جیگورکی و گورینی دهنگ.

۱-۲/۱) گونجانی دهنگ

٢- په‌یدا‌بوونی ده‌نگی /د/ له کاری تیپه‌ری بکه‌ر نادیار، کاتیک /ر/ دوو جار دووباره ده‌بیته‌وه، وه‌ک: کیرین (کیرا) (کیردا).

ئهم دیارده‌ییه به شیوه‌یه‌کی گشتی له دۆخی گه‌ردانکردن و ئامرازی ناسراوی ...هتد ده‌رده‌که‌یت و ئهم دۆخه که‌متر له وشه‌ی فهره‌ه‌نگی ده‌رده‌که‌ویت له فهره‌ه‌نگه‌کاندا.

٢/١-٤) گۆرینی ده‌نگ

بریتیه له‌وه‌ی ده‌نگی جیگه‌ی ده‌نگی تر بگریته‌وه بی ئه‌وه‌ی واتا بگۆریت، واته ده‌نگی وشه‌یه‌ک له ئاخواتنی هه‌ندی‌ک که‌سدا ده‌گۆریت بو ده‌نگی تر به‌بی ئه‌وه‌ی واتا بگۆریت و وشه‌که دوو فۆرم، یان زیاتری ده‌یت به هه‌مان واتا، هه‌ندی‌کجار له یه‌ک زاردا و جاری وا هه‌یه له دوو زاری جیاواز ده‌یت. (حاجی ماری: ٢٠١٤: ١٢٣). چه‌ند جوړیکی هه‌یه، وه‌ک:

١- گۆرینی ده‌نگی نه‌بزوین بو نه‌بزوین: وه‌ک، (د) بو(ت)، وه‌ک: (نه‌وه‌د) (نه‌وه‌ت) ...هتد. (خۆشناو، ٢٠١٥: ٩٦).

٢- گۆین ده‌نگی بزوین بو بزوین، وه‌ک: (ا) بو (ئ)، وه‌ک: (رابه‌ر) (رێبه‌ر) ...هتد. (خۆشناو، ٢٠١٥: ١٠٠)

گۆرینی ده‌نگ ئه‌و دۆخانه‌ی که له یه‌ک زاردا هه‌یه شیوه‌یه‌کیان سه‌ره‌کین و ئه‌وی تر لاهه‌کیه، پێویسته شیوه‌یه‌کیان وه‌ک ده‌روازه‌یه‌کی سه‌ره‌کی دابنریت، پاشان شیوه‌یه‌کی تر، واته ده‌کریت وه‌ک یه‌ک ده‌روازه‌ی فهره‌ه‌نگی دابنریت، وه‌ک: خۆر (ن). ١- رۆژ، هۆر: خۆره‌لات رۆیشت. ٢- خاک، خۆل، گل: خۆره‌که‌م برده سه‌ربه‌نه‌که. (هه‌ولێر) (فهره‌ه‌نگی هه‌رزه، ٢٠١٢: ١٠٧).

ئه‌گه‌ر له دوو زاری جیاواز بوو، ئه‌وا ده‌کریت ئاماژه به هه‌ر دووکیان بدریت، وه‌ک: (ئاو) (ئاف) ده‌کریت بو شیکردنه‌وه‌ی زاراوه‌ی (ئاف) زاراوه‌ی پروانه بو (ئاو) دابنریت و به پێچه‌وانه‌شه‌وه، واته دوو جار وشه‌که شینه‌کریته‌وه به هۆکاری ئابووریکردن له فهره‌ه‌نگدا.

٢/١-٥) جیگۆرکی ده‌نگ:

بریتیه له گۆرانی شوپنی ده‌نگه‌کانی ته‌نیشته یه‌کتر له وشه‌یه‌کدا، هه‌ندی‌کجار دوو ده‌نگ یان دوو یرگه جیگه‌یان ده‌گۆرنه‌وه و به‌شیک له زمانه‌وانان باوه‌ریان وایه، که جیگۆرکی ده‌نگه‌کانی هه‌ندی‌ک وشه له هه‌موو زمانیکدا هه‌یه، وا دیاره له سه‌ره‌تادا جیاوازی زار بووه و هه‌ندی‌ک زار وشه‌ی زاری تری به هه‌لگه‌راوه‌یی به‌کاره‌یناوه، پاشان یه‌کیک له و فۆرمانه له‌بیرچوونه‌ته‌وه، یان هه‌ردووکیان زۆر بلابوونه‌ته‌وه له‌سه‌ر زاری گشتی و بوونه به دوو وشه. (حاجی ماری، ٢٠١٤: ٩٨)، هه‌ندی‌کجار ئهم دیارده فۆنۆلۆژییه له زمانی کوردیدا، په‌یوه‌ندی به چینی کۆمه‌لایه‌تی، یان ئاستی رۆشنبیرییه‌وه هه‌یه، جیگۆرکی ده‌نگ چه‌ند جوړیکی هه‌یه، وه‌ک:

١- جیگۆرکی ده‌نگ له نێوان دوو زاردا، وه‌ک: (زیخ) (خیز)

٢- جیگۆرکی ده‌نگ له نێوان یه‌ک زاردا، وه‌ک: (پروانه) (بنواره)

٣- جیگۆرکی ده‌نگ له نێوان وشه‌ی وه‌رگیراودا، وه‌ک: (جومعه) (جوعمه). (خۆشناو، ٢٠١٥: ١٠٢-١٠٤)

له فهره‌ه‌نگدا بو دیارده‌ی جیگۆرکی ده‌نگ له نێوان دوو زاردا پێویسته ئاماژه به شیوه‌ی زاره‌که‌ی تر بدریت، وه‌ک: زیخ (خیز)، ده‌کریت هه‌ندی‌کجار ئاماژه به ناوچه‌ی به‌کاره‌ینانی وشه‌که‌ش بدریت.

به‌شی دووهم: زانیاری دیارده فۆنۆلۆژییه‌کان له (قامووسی زمانی کوردی)دا

١/٢) ناساندنی (قامووسی زمانی کوردی)

ئهم فهره‌ه‌نگه فهره‌ه‌نگی کوردی- کوردیه له دانانی (عه‌بدوله‌حمان محمه‌د ئهمین زه‌بیحی)یه و به دوو به‌رگ چاپکراوه، به‌رگی یه‌که‌می له سالی (١٩٧٧) چاپکراوه، که تایبه‌ته به پیتی (ئ) و به‌رگی دووهمی له سالی (١٩٧٩) چاپکراوه و تایبه‌ته به پیتی (ب) هه‌ردوو

به رگه که له لایهن کۆری زانیاری کورد له به غداد چاپکراون، ههروههها چاپی دووهم له لایهن ئینتشاراتی سه لاهه دینی ئه یوبی له ورمی چاپکراوه، که ههردوو به رگه که له خۆده گرت. فرههنگه که له دوو به شی سهره کی پیکهاتوو، که بریتین له: ۱- پيشه کیی فرههنگ.

۲- ناوه روکی فرههنگ: تایه ته به دوو پیت، که بریتین له پیتی (ئ) و (ب).
 ئهم فرههنگه یه کیکه له و فرههنگه کوردییانه ی که تایدا ئاماژه به زانیاری دیارده ی فونولۆژی دراوه، له دهروازه کانی فرههنگ به شیوه ی تیبینی هه ندیک زانیاری فونولۆژی خراونه ته پروو، به شیوه یه کی گشتی له فرههنگی کوردیدا گرنگی به زانیاری فونولۆژی نه دراوه، ته نیا هه ندیک زانیاری بچووک له سه ر شیوه ی پینه کانی زمانی کوردی خراونه ته پروو.

زانیاری فونولۆژی له قامووسی زمانی کوردیدا له دوو شوپن باسکراوه، به م شیوه یه: ۱- له پيشه کیی فرههنگه که ئاماژه به هه ندیک زانیاری رینووسی دراوه و ئه لفیی فرههنگی کوردی ریکه خراوه.

۲- له ناوه روکی فرههنگه که له شیکردنه وه ی دهروازه کانی فرههنگ له هه ندیک شوپن به کورتکراوه ی (تیب) تیبینی ئاماژه به هه ندیک دیارده ی فونولۆژی تایه ت به دهروازه کانی فرههنگ دراوه.

۲/۲) جیه -یکردنی زانیاریه فونولۆژییه کان له (قامووسی زمانی کوردی) دا

له م به شه دا ئه و زانیاریه فونولۆژییانه ی که له به شی یه که مدا باسکراون له سه ر (قامووسی زمانی کوردی) جیه جیانه که مین و به نموونه ی ناو فرههنگه ده یخه یه پروو.

۱-۲/۲) خویندنه وه ی دهروازه کان

له فرههنگه که دا ئاماژه به خویندنه وه ی دهروازه کان نه دراوه، چونکه فرههنگه که فرههنگی کوردی - کوردیه، ته نیا ئاماژه به چۆنیه تی نووسینی هه ندیک پیتی کوردی دراوه له سه ره تا و ناوه راست و کو تایی وشه دا، وه ک:

ئه لف - (نا). (تیب). ۱) ناوی یه که م پیتی ئه لفوویتکه ی عاره بییه، چونکوو کوردیش زیاتر هه ر به م ئه لکفوویتکه یه ده نوسری بو یه یه کیک له بزوینه کانی ئه لف ویی کوردیش، له نووسینا دوو شکلی هه یه: (ا) به ته نیایی دا، (ب) له حاله تی لکان به دوا ی پیتیکی دیکه وه با، کا، خۆتان. (قامووسی زمانی کوردی، ۲۰۰۵: ۱۶۵-۱۶۶)

ب- یه کیکه له دهنگه کانی زمانی کوردی، له و ئه لفوویتکه یه دا که ئیستا کوردی پی ده نوسری به چوار شیوه خۆ ده نویی: (۱) له سه ره تا ی وشه دا ۲- له ئیوه راستا ۳- له دوا یی وشه دا ۴- به سه ره خۆپی، ناوی پیتی نیشانه ی ئه م دهنگه (بی) یه. (قامووسی زمانی کوردی، ۲۰۰۵: ۲۴۷)

تیبینی/ چونکه فرههنگه که پیکهاتوو له دوو ئه لفیی فرههنگی به پیته کانی (ئ) و (ب) ده ستپیده که ن، بو یه ئاماژه هه ر به م دوو پیته دراوه.

زانیاری دهنگساز ی له فرههنگه که دا تایه ت به یرگه ی وشه کان، یرگه ی دهنگی جیانه کراوه ته وه و له چه ند شوینیک مۆرفیمه کان جیاکراونه ته وه له به رده م دهروازه فرههنگیه که، هه رچه نده ئه م جۆره زانیاریه فونولۆژین له فرههنگدا، به لام هه ندیک جار له گه ل یرگه کردنی دهروازه فرههنگیه که یه کده گرنه وه، وه ک:

ئاژاشکه (ئاژ+ئاژ+که) باویشک، ئاشناشکه گرتویه (تیب): به لای منه وه (ئاژ) ی ئه م وشه یه ده گه ل ریشه ی فیعلی (هه ژاندن) (هه ژ) یه کن و له ئاژی دووه مدا دهنگی (ژ) یه که به جیرانه تی (ک) بو ته (ش). (قامووسی زمانی کوردی، ۲۰۰۵: ۲۴-۲۵)

ئەى (ئ.م.) (سېم) (تم) ئەدى . (تیب) - ئەو ووشەیه هەر (ئەدى) یەكەیه و لە بن لەهجهی سلهیمانیدا (د)هكەى كلۆرپوهه بۆته (ئەیی) ئەو جار به جارێك سواوه و كهوتوووه. (قامووسى زمانى كوردى، ۲۰۰۵: ۱۹۵).

٢/٤- گۆرانى دەنگ له قامووسى زمانى كوردى

فەرهنهنگنووس له فەرهنهنگهكهدا ئاماژهى به چهند دەرروازهیهك داوه، لهگهڵ ئەوهدا شیوهى جیاوازی ئەو دەرروازهیهى له شیوهى ئاخوتن یان زار و بنزاری تر تۆمارکردوو، كه دیاردهى گۆرانى دەنگیان تێدايه، كه هه مان و اتایان ههیه و هاوواتان، لهوانه:

ئەسپهناغ (ئەسپهناخ) (قامووسى زمانى كوردى، ۲۰۰۵: ۱۶۰) گۆرانى دەنگى (غ) بۆ (خ).

ئاه (ئاخ) (قامووسى زمانى كوردى، ۲۰۰۵: ۱۰۲) گۆرانى دەنگى (هه) بۆ (خ).

ئاسمان (عاسمان) (قامووسى زمانى كوردى، ۲۰۰۵: ۲۹) گۆرانى دەنگى (ئ) بۆ (ع).

باغ (باخ) (قامووسى زمانى كوردى، ۲۰۰۵: ۲۸۱) گۆرانى دەنگى (غ) بۆ (خ).

ئەوهل (ههوهل) (عوهل) (قامووسى زمانى كوردى، ۲۰۰۵: ۱۹۱) گۆرانى دەنگى (ئ) بۆ (هه).

ئەتى (پب). بهدواى ناوهوه دهلكى و حاصل مصدەرى لى دروست دهكا برايهتى، پاشايهتى، پياوهتى، جيرانهتى (تیب) ۱. كاتى دوامین پیتی (ناوهكه) (دەنگ) یک بی، دهگهڵ پاشبهندهكه ئیک دهگرنهوه و دەنگى هه مزه كه له ناو دهچى ب- بهلام ئەگەر ناوهكه به یهكی له دەنگ بزوینهكان پرايتهوه، ئەوا (هه مزه) هكه دهگۆرى به (ی) ئەو جار ئیک دهگرنهوه. (قامووسى زمانى كوردى، ۲۰۰۵: ۱۲۲-۱۲۳).

٢/٥- چيگۆرکيى دەنگ له قامووسى زمانى كوردى

فەرهنهنگنووس له فەرهنهنگهكهدا ئاماژهى به چيگۆرکيى دەنگ نه داوه، هه چهنده فەرهنهنگهكه تايهته به دوو دەنگى (ئ) و (ب)، ئەگەر فەرهنهنگهكه پيتهكانى ترى لهخۆبگرتايه، ئەگەر ههبوو فەرهنهنگنووس هه نديك زانيارى لهسهه چيگۆرکيى دەنگ له نيوان زار و بنزاره جياوازهكان له فەرهنهنگهكهدا تۆمار بکردايه.

ئەنجامهكان

١- زانياريه فۆنۆلۆژييهكان له فەرهنهنگهكهدا به زۆرى زانياريى ديارده فۆنۆلۆژييهكان، كه به شیوهى تيبينى له كۆتايى زانياريهكانى تر بۆ هه نديك له دەرروازه فەرهنهنگيهكان دانراون.

٢- له فەرهنهنگهكهدا به زاراوهى جۆراوجۆر وهك دهسوئ، نامينيت ... هتد ئاماژه به زانياريى ديارده فۆنۆلۆژييهكان دراوه.

٣- زانياريه فۆنۆلۆژييهكانى وهك (تياچوونى دەنگ، گۆرانى دەنگ، گونجانی دەنگ) به شیوهى (تیبينى) له ناوهروكى فەرهنهنگهكهدا باسكراون، بهلام (پهيدا بوونى دەنگ، چيگۆرکيى دەنگ) له فەرهنهنگهكهدا باس نهكراون.

٤- يهكێك له پايهكانى فەرهنهنگى باش و زانستى گرنگيدانه به زانيارى له بارهى (هيز و ئاوازه و وهستان و يرگه) لهم پرووهوه له فەرهنهنگه كورديهكاندا به شیوهيهكى گشتى زانياريه فۆنۆلۆژييهكان پشتگوئ خراون.

ليستی سه رچاوهكان

به زمانى كوردى

- حاجى مارف، ئەوره حمان (۲۰۱۴)، فەرهنهنگى زاراوهى زمانناسى، چاپخانهى رۆژهلات، چاپى دووهم، ههولير.

- خوشناو، نهريمان عهبدووللا (۲۰۱۵)، دهنگسازى، چاپخانهى هيفى، له بلاوكراوهكانى كتيبفرۆشى ئاوير، چاپى سيبهه، ههولير.

- شالى، دولبر ئىبراهيم فەرەج (٢٠٠٠)، *ياسا دەنگییه کانی زمانی کوردی*، نامەى ماستەر، زانکۆى سلێمانى.

- شىخ تەيب، شەهاب (٢٠٢١)، *فەرەهنگسىزى*، چاپخانهى هێقى، چاپى يەكەم، هەولێر.

- عەلى، تالىب حوسەين (٢٠٠٥)، *فەرەهنگى زاراوه کانى دەنگسىزى*، لە زنجیره بلاوکراوه کانى گوڤارى ئاسۆى پەرۆردەيى ژمارە (٢٨)، چاپى يەكەم، هەولێر.

- فەرەهنگى هەرزە (٢٠١٢)، *کۆمەلێک لە مامۆستايانى زمانى کوردى*، چاپخانهى حاجى هاشم، ئەکادىمىاى کوردى، هەولێر.

- قامووسى زمانى کوردى (٢٠٠٥)، *زەبىحى عەبدولرەحمان*، چاپخانهى ئىنتىشاراتى سەلاحەدين، چاپى دووهم، ئورمى.

- مراد، مەيدىا (٢٠٢١)، *فەرەهنگووسى*، دەزگای نارين، هەولێر.

بە زمانى عەرەبى

- القاسمى، علي (١٩٩١)، *علم اللغة و صناعة المعجم*، الطبعة الثانية، مطابع جامعة الملك سعود.

بە زمانى ئىنگلىزى

- Jack C Richards, John Platt, Heidi Plat (1992), *Longman Dictionary of Language and Applied Linguistics*, Second Edition, Longman Dictionaries.

Assist lecturer: Fakhir Najmadeen Qara Mohammed

Email: fakhir.najmadeen@chu.edu.iq

Kurdistan Region, Iraq./ Charmo University/ College of Education/ Chamchamal

زانبارى ديارده فۆنۆلۆژىيەکان لە فەرەهنگى کوردیدا (قامووسى زمانى کوردى) بە نمونە

م. ی. فاخر نەجمەدين قەرە محەمەد

Email: fakhir.najmadeen@chu.edu.iq

زانکۆى چەرموو/ کۆلیژى پەرۆردە/ چەمچەمال/ هەريمی کوردستان - عێراق

پوختە

ئەم توێژینەوێهە توێژینەوێهەکی تايبەتە لە بوارى فەرەهنگسىزىدا، کە مەبەست لە خستنه پرووى زانبارى ديارده فۆنۆلۆژىيەکانە لە فەرەهنگدا، ريبازى وەسفى - شىکارى بەکارهاتووە بۆ دەرختنى گرنگى و رۆلى ئەم زانبارىيانە لە دەروازەکانى فەرەهنگ لە فەرەهنگى کوردیدا، زانبارى لەسەر ديارده فۆنۆلۆژىيەکان زانبارى گرنگى و پایەيەکی سەرەکی و گرنگى فەرەهنگى زانستين و بەکارهينەرى فەرەهنگ شارەزادەکات لە چۆنەتتى دەرپرين و بەکارهينانى دەروازەکانى فەرەهنگ، کە کارىگەرييان لەسەر خويندنهو و بەکارهينانى دەروازەکان دەيیت، لە فەرەهنگە کوردیيەکاندا بە شيوەيەکی پيوست گرنگى بە دانانى زانبارى فۆنۆلۆژى نەدراو، لە (قامووسى زمانى کوردى) هەندیک زانبارى تايبەت بە ديارده فۆنۆلۆژىيەکان بە شيوەى تيبينى تۆمارکراو.

كليلى وشهكان: زانيارى فونولوزى، فرههنگ، ديارده فونولوزيهكان، دهروازهكانى فرههنگ.

Information on phonological phenomena in the Kurdish dictionary (Qamusi Zmani Kurdi) as a model

Assist lecturer: Fakhir Najmadeen Qara Mohammed

Email: fakhir.najmadeen@chu.edu.iq

Charmo University/ College of Education/ Chamchamal / Kurdistan
Region, Iraq.

Abstract

This research is a specialized study in the field of lexicography, aiming to provide information about phonological phenomena in dictionaries. The descriptive-analytical method was used to demonstrate the importance of this information and its role in lexical entries in Kurdish dictionaries. Information of phonological phenomena is crucial and a fundamental aspect of lexicography, enabling dictionary users to understand and utilize lexical entries, particularly in terms of comprehension and application. Kurdish dictionaries do not give sufficient attention to phonological information, and some information about phonological phenomena has been recorded in the dictionary (Qamusi Zmani Kurdi) in the form of notes.

Keywords: Phonological information, dictionary, phonological phenomena, lexical entries.

معلومات الظواهر الصوتية في المعجم الكردي (قاموسي زمانى كوردي) انموذجا

م. م. فاخر نجم الدين قره محمد

جامعة جرمو/ كلية التربية/ جمجمال/ اقليم كردستان - عراق

fakhir.najmadeen@chu.edu.iq

الملخص

يعد هذا البحث دراسة متخصصة في مجال علم المعاجم، تهدف إلى تقديم معلومات حول الظواهر الصوتية في المعاجم. استخدم المنهج الوصفي - التحليلي لبيان أهمية هذه المعلومات ودورها في المداخل المعجم في المعاجم الكردية، إن معرفة الظواهر الصوتية معلومات مهمة، وهي ركن أساسي من أركان المعجم، وتجعل مستخدم المعجم على دراية بكيفية التعبير عن المداخل المعجم واستخدامها، لا سيما فيما يتعلق بفهمها واستخدامها، لا تولي المعاجم الكردية اهتماما كافيا للمعلومات الصوتية، وقد سجلت بعض المعلومات حول الظواهر الصوتية في المعجم (قاموسي زمانى كوردي) بشكل الملاحظات. الكلمات المفتاحية: المعلومات الصوتية، المعجم، الظواهر الصوتية، المداخل المعجمية.

پيشهكى

ناونيشان و بوارى توپژينه وهكه:

ئەم توپژينه وهيه به ناونيشانى (زانيايى ديارده فونولوزيه كان له فەرهنكى كورديدا (قامووسى زمانى كوردى) به نموونه) به، بوارى توپژينه وهكه له بوارى فەرهنكى سازيه و تاييه ته به زانيايى فونولوزى له فەرهنكى و (قامووسى زمانى كوردى) به نموونه وهگراره، چونكه يه كيكه لهو فەرهنكى نامازهى به ههنديك له ديارده فونولوزيه كان داوه.

هوكارى ههلبزاردنى توپژينه وهكه:

زانياييه فونولوزيه كان له فەرهنكى زانيايى گرنگ و پيوستن و له زمانى كورديدا به كه مى توپژينه وهيان له سەر كراوه، له بهر كه مى ئەم جوړه توپژينه وانه به گرنگى دهزانين توپژينه وهيه كه لهم جوړه ئەنجامبدرت و (قامووسى زمانى كوردى) به نموونه وهبرگرين.

رېبازى توپژينه وهكه:

ئەم توپژينه وهيه به شيوهيه كه سهرهكى دهچيته چوارچيوه رېبازى په سنى - شيكارى، كه ئەم رېبازه بو ههردوو بهشى تيورى و چيه چيكارى لهم توپژينه وهيه پيره و كراون.

ئامانجى توپژينه وهكه:

ئامانجى توپژينه وهكه برىتبه له دهرخستنى جوړى ئەو ديارده فونولوزيه كانى كه له فەرهنكى كورديدا نامازهى بو دهكرت به وهگرتنى فەرهنكى (كوردى - كوردى).

پيكهاتهى توپژينه وهكه:

توپژينه وهكه له دوو بهش پيكهاتوه، جگه له پيشهكى و ئەنجام و ليستى سهراوه كان و بوختهى توپژينه وهكه به زمانى كوردى و عهريه و ئينگليزى.

بهشى يه كه م: ديارده فونولوزيه كان له فەرهنكى

ئەم بهشه له چهند ته وهريك پيكهاتوه و باس له زانيايى دياره فونولوزى له فەرهنكى دهكات، وهك: زانيايى خویندنه وهى دهروازه كانى فەرهنكى و زانيايى تاييه ته به ديارده فونولوزيه كان له زمانى كورديدا باسكراوه، وهك: دياردهى گونجانى دهنگ، په دابوونى دهنگ، تياچوونى دهنگ، گورينى دهنگ، چيگوركى دهنگ.

بهشى دووهم: زانيايى ديارده فونولوزيه كان له (قامووسى زمانى كوردى) دا

ئەم بهشه به شىكى چيه چيكاريه و سهرحم زانيايى ديارده فونولوزيه كان، كه گرنگ و پيوستن له فەرهنكى ههبن لهم بهشه دا له سەر فەرهنكى (قامووسى زمانى كوردى) چيه چيكراوه، وهك: زانيايى خویندنه وهى دهروازه كان و زانيايى رينووسى، پاشان زانيايى ديارده فونولوزيه كان، وهك: گونجان و تياچوون و گورين و چيگوركى دهنگ له سەر فەرهنكى كه چيه چيكراوه.

بهشى يه كه م: ديارده فونولوزيه كان له فەرهنكى**(١/١) زانيايى فونولوزى له دهروازهى فەرهنكى**

زانياييه فونولوزيه كان مه بهست لهو زانياييه تاييه تانهن، كه له ئاستى فونولوزيه زمانىك ئاخيوهري زمانه كه دهيزانپت، كه گرنگيان ههيه له گورينى واتاى دهروازه كانى فەرهنكى و نه بوونى ئەم زانياييه لپلى واتايى بو دهروازه كانى فەرهنكى دروستدهكات و واتاكان روون نابن، زانيايى فونولوزى تاييه ته به هه دهروازه يه كه وهك چونه تى خویندنه وهى دهروازه كان و شوينى هيز و ئەو زانياييه فونولوزيه كانى كه گرنگ بو دهريين و بهكارهينانى دهروازه كان و چونه تى خویندنه وهيان، به تاييه بو ئەو زمانه كه شيوه نووسين و خویندنه وهيان په كسان نييه گرنگيه كى زورى ههيه، چونكه ده توانپت يارمه تى به كارهينارى فەرهنكى بدات له رووى دركاندنيان به شيوهيه كى دروست.

دهنگه كانی ئاخاوتن، كه له پیکهاته ی یرگه و وشه و رسته دا به کارده هیئین کار له یه کتر ده کهن و ده که ونه ژیر باری گورانه وه و شیوه ی گورینی دهنگ له زنجیره ی ئاخاوتندا دیارده ی دهنگین و به پپی یاسای جوربه جور خویان ده نوینن. (شالی، ۲۰۰۰: ۴۹).

یه که کانی فرههنگ خاوه نی زانیاری فونولۆژی تاییه ت به زمانه کهن و ئه و زانیاریانه کاریگه رییان هه یه له گورینی واتایان، به پپی تاییه تمه ندی زمانه که، ئه و زانیاریانه ی که کاریگه رییان هه یه له سه ر گورینی واتا به فۆزیمه ناکه رتییه کان ناو ده برین، وه ک: هیز و ئاوازه و وه ستان، ههروه ها له هه ندیک زماندا تۆن (tone) کاریگه ری هه یه له سه ر گورینی واتای دهروازه کان، بۆیه به پپووست ده زانریت نامازه به و زانیاریانه له فرههنگی ئه و زمانانه بدریت.

له فرههنگدا له کاتی تۆمارکردنی یه که فرههنگییه کاندای پپووسته نامازه به زانیاری دهنگساز (فونه تیکی و فونولۆژی) بکریت، به لام تا ئیستا وه ک پپووست گرنگی به م لایه نه له فرههنگه کوردییه کاندای نه دراوه له کاتی تۆمارکردنی یه که فرههنگییه کان له فرههنگدا گرنگه زانیاری دهنگساز (فونولۆژی و فونه تیک) ی راست و دروست له سه ریان تۆماربکریت، تا ئیستا له فرههنگی کوردیدا به شیوه یه کی زانستی بایه خ به م بابه ته نه دراوه. (مراد، ۲۰۲۱: ۵۹)،

زانیاریه فونولۆژییه کان، بریتین له: چۆنیه تی خۆیندنه وه و زانیاری له باره ی فۆزیمه ناکه رتییه کان، وه ک: (هیز و وه ستان و تۆن و ئاوازه) و دیاریکردنی شوینی یرگه کان له وشه کاندای دیارده فونولۆژییه کان.

له دانانی زانیاری دهنگساز له فرههنگدا بۆ چۆنیه تی خۆیندنه وه ی دهروازه فرههنگییه کان به تاییه تی بۆ ئه و زمانانه ی که خۆیندنه وه و نووسینیان تاراده یه ک جیاوازه زۆر پپووسته، ریزه ی به کاره یانی زانیاری دهنگی له فرههنگه کاندای جیاوازن، له م بواره دا زانیاری باری فرههنگ بۆچوونی جیاوازیان هه یه و بۆ سی کۆمه له دابه ش ده بن به م شیوه یه:

۱- دووباره نووسینی دهروازه ی فرههنگ به شیوه ی دهنگی، بۆ ئه وه ی خۆینه ری فرههنگ بتوانیت بیخوینیته وه به تاییه تی له فرههنگی جووتزمانی و فره زمانیدا.

۲- پپووسته زانیاری فونولۆژی که م دابنریت به تاییه ت بۆ ئه و زمانانه ی که سیسته می دهنگی باشیان هه یه له پرووی رینووسه وه.

۳- پپووسته زانیاری دهنگساز له فرههنگی جووتزمانی باسبکریت. (القاسمی، ۱۹۹۱: ۶۲-۶۴)

له فرههنگدا خۆیندنه وه ی دهنگی بۆ دهروازه کانی فرههنگ کاریکی پپووسته، به شیوه یه کی گشتی له زۆربه ی فرههنگه کوردییه کاندای خۆیندنه وه ی وشه کان ره چاونه کراوه، له فرههنگدا پپووسته پروونکردنه وه بۆ خۆیندنه وه ی دهروازه کانی فرههنگ به شیوه یه ک بیت، که بتوانریت دهروازه کانی فرههنگ به دروستی بخوینرینه وه.

۲/۱) دیارده فونولۆژییه کان

له فرههنگی کوردیدا به شیوه یه کی گشتی گرنگی به زانیاری دهنگساز نه دراوه، چونکه هه ندیک له فرههنگنووسان زانیاریان له سه ر (فونه تیک و فونولۆژی) نه بووه. (شیخ تهیب، ۲۰۲۱: ۱۶۸)، له فرههنگی (قامووسی زمانی کوردی) دا، هه ندیکجار دیاره ی فونولۆژی باسکراوه، به لام هه ندیکجار ناوی یاساکانی دیارینه کردوه، به لکو له رپی نمونه ی کاره کییه وه نامازه ی بۆیان کردوه. دیارده ی فونولۆژی له زماندا هه یه و له زمانی کوردیدا چهند دیارده یه کی فونولۆژی ده بنریت، وه ک گونجانی دهنگ و پهیدا بوون و تیاچوون و جیگورکی و گورینی دهنگ.

۱-۲/۱) گونجانی دهنگ

بریتییه له گونجانی دهنگیک بۆ ئه وه ی له دهنگیکی تر بچیت بۆ ئاسانبوونی درکاندن، دوو جووری هه یه:

١- گونجانی تهواو: لهم جوړه گونجانه دهنګیک دهگوریت بو تهوهی له دهنګیکی تر بچیت، واته دهنګی کارتیکراو دهگوریت بو دهنګیکی کارتیکره هوکی هم دیاردهیه دهگهړیتتهوه بو بارودوخی نهاندامانی ناخوتن وریکخستن و گونجانی جولانهوهی ماسوولکهکان له کاتی درکاندنا، وهک: له شیوهزاری سلیمانیدا دهنګی /د/ دهییت به /ف/ به کاریگهیری ژینگه فونولوزیههکی، بو نمونه: (حده) (حده) ...هتد. (علی: ٢٠٠٥: ١٩-٢٠)

٢- گونجانی ناتهواو: لهم جوړه دا به شیک یان سیفه تیک له دهنګه که دهگوریت بو تهوهی جوړه گونجانی پیدابکات، له گهل دهنګیکی تر به تاییه تی له دهنګه کارتیکرهکاندا، واته گورانه که هه موو سیفه ته کانی دهنګه که ناگرتتهوه، به لکو سیفه تیک دهگرتتهوه، وهک: گری و کپی ...هتد، وهک: (پشدهر) (پژدهر). (خوشناو، ٢٠١٥: ٧٩).

له هه ردوو شیوههکی گونجانی دهنګ پویسته وشه سه ره کییه که، وهک دهروازهیه کی فرههنگی له فرههنگدا دابنریت و شیوهه کانی گونجانی دهنګ له دواي تهو دابنریت، نه گه کر ائمازه به ناوچه به کارهینانی بدریت، بهم شیوههیه: حده (حده) له ناوچه سلیمانی به کاردههینریت.

٢-٢/١) تیاچوونی دهنګ

بریتیه له تیاچوونی دهنګیک یان زیاتر له مورفیمیک یان وشهیه کدا هم تیاچوونهش له مورفیم یان وشه دا پروودهات بو مه بهستی ئاسانکردنی دهیرین، هم جوړه گورانه له نهجامی هه لکهوت و ده رکهوتیان له سنووری جیاوازا دیتته کایه وه، له هه ندیک دوخدا شیوهی قالی جیاواز وه رده گرن بی تهوهی ئه رکه و واتایان بگوریت، یان کهم بیته وه. (حاجی مارف: ٢٠١٤: ٨٧). دوو جوړی سه ره کییان ههیه، وهک:

١- تیاچوونی دهنګی بزوپن: به زوری لهم فونیمانه پروودهات، وهک /ه/، /ا/، /ی/، /بزرؤکه/، (حاجی مارف، ٢٠١٤: ٨٨) تیاچوونی دهنګی /ه/ کاری ناتهواو له دهمی ئیستادا له رستهی (من سه ربازم). (ه).

٢- تیاچوونی دهنګی نه بزوپن: له زمانی کوردیدا تیاچوونی نه بزوپن به زوری لهم چند فونیمه پروودهات، که بریتین له: دهنګی (د، ت، ب، هاء، ک). (حاجی مارف: ٢٠١٤: ٨٨).

تیاچوونی دهنګی (د) وهک: دهوله مه ند (دهوله مه ن)، هه ندیکجار و له زمانی کوردیدا هوکاره که په یوه ندی به شیوهه زاره وه ههیه، هم دیاردهیه به دیاردهی کورترکرنه وه، یان که مبوونه وهی هیشوهه نه بزوپن (cluster reduction) ناوده بریت، هه ندیکجار هم دیاردهیه له کوتای پیگه، یان وشه پروودهات. (Richards, john, Heidi, 1992: 56).

پیشنیا زده کریت له دیاریکردنی دیاردهی تیاچوونی دهنګ له فرههنگدا، نهو وشانهی که دهنګیان تیاچهیت پویسته شیوهه سه ره کییه کهی دابنریت، پاشان شیوهه گوراوه کهی دابنریت، واته به شیوهی یهک دهروازهی فرههنگی، وهک: چند (چهن)، دهوله مه ند (دهوله مه ن) ...هتد.

٢-٢/١) پهیدابوونی دهنګ

بریتیه له دیاردهی پهیدابوونی دهنګیک بو نه هیشتنی له یه کدانی دوو بزوپن له زمانی کوردیدا، وهک پهیدابوونی دهنګی (ر، ت، د، ی، و) له نمونهی جوړه کانی پهیدابوونی دهنګ، وهک:

١- پهیدابوونی دهنګی /ر/ لهو کاتانه ده رده که ویت، که کوتای کاری داخواری بزوپن بیته، وهک (ی، و، ه)، پاشان پاشگری (هوه) ی دوباره کردنه وه ده رده که ویت یان (هوه) ی وشه داریز نه مه وهک: پهیدابوونی دهنګی (ر) له کاری داخواریدا، وهک: بخوینه ره وه، بکه ره وه.

٢- پهیدابوونی دهنګی /د/ له کاری تپهیری بکه نادیار، کاتیک /ر/ دوو جار دوباره ده بیته وه، وهک: کپین (کپرا) (کپردرا).

نهم دياردهيه به شيويهيه كي گشتي له دوخي گهردانگردن و نامرزي ناسراوي ...هتد
دهردهكهيت و نهم دوخه كه متر له وشه ي فرههنگي دهردهكهويت له فرههنگه كاندا.

٢/٤- گوريني دهنگ

بريتيه له وه ي دهنگي جيهگه ي دهنگيكي تر بگريته وه بيئ ئه وه ي واتا بگوريت، واته دهنگيكي
وشه يهك له ناخواتني هه نديك كه سدا ده گوريت بو دهنگيكي تر به بيئ ئه وه ي واتا بگوريت و
وشه كه دوو فورم، يان زياتري ده ييت به هه مان واتا، هه نديكجار له يهك زاردا و جاري وا هه يه
له دوو زاري جياواز ده ييت. (حاجي مالف: ٢٠١٤: ١٢٣). چه ند جوركي هه يه، وهك:

١- گوريني دهنگي نه بزوين بو نه بزوين: وهك، (د) بو(ت)، وهك: (نه وه د) (نه وه ت) ...هتد.

٢- گوين دهنگي بزوين بو بزوين، وهك: (ا) بو (ئ)، وهك: (رابهر) (ريبه ر) ...هتد. (خوشناو،
٢٠١٥: ١٠٠)

گوريني دهنگ ئه و دوخانه ي كه له يهك زاردا هه يه شيويهيه كيان سه ره كين و ئه وي تر لاوه كيه،
پيوسته شيويهيه كيان وهك ده روازه يه كي سه ره كي دابنريت، پاشان شيويهيه كي تر، واته
ده كريت وهك يهك ده روازه ي فرههنگي دابنريت، وهك: خو (ن). ١- روژ، هوژ: خو ره هلات
رويشت. ٢- خاك، خو، گل: خو ره كه م برده سه ربانه كه. (هه ولير) (فرههنگي هه رزه، ٢٠١٢:
١٠٧).

ئه گهر له دوو زاري جياواز بوو، ئه وا ده كريت ئامازه به هه ر دوو كيان بدرت، وهك: (ئاو) (ئاف)
ده كريت بو شيكردنه وه ي زارواهي (ئاف) زارواهي يروانه بو (ئاو) دابنريت و به پيچه وانه شه وه،
واته دوو جار وشه كه شينه كريتته وه به هو كاري ئابووريكردن له فرههنگدا.

٢/٥- جيهگوركي دهنگ:

بريتيه له گوراني شويني دهنگه كاني ته نيشت يه كتر له وشه يه كدا، هه نديكجار دوو دهنگ يان
دوو يرگه جيهگه يان ده گورنه وه و به شيك له زمانه وانان باوهريان وايه، كه جيهگوركي دهنگه كاني
هه نديك وشه له هه موو زمانيكدا هه يه، وا دياره له سه ره تادا جياوازي زار بووه و هه نديك زار
وشه ي زاري تري به هه لگه رواه يي به كار هيناوه، پاشان يه كيكي له و فورمانه له بيرچوونه ته وه،
يان هه ر دوو كيان زور بلاو بوونه ته وه له سه ر زاري گشتي و بوونه به دوو وشه. (حاجي مالف،
٢٠١٤: ٩٨)، هه نديكجار نهم ديارده فونولوزيه له زماني كورديدا، په يوه ندي به چيني
كومه لايه تي، يان ئاستي روشن بيرييه وه هه يه، جيهگوركي دهنگ چه ند جوركي هه يه، وهك:

١- جيهگوركي دهنگ له نيوان دوو زاردا، وهك: (زيخ) (خيز)
٢- جيهگوركي دهنگ له نيوان يهك زاردا، وهك: (يروانه) (بنواره)
٣- جيهگوركي دهنگ له نيوان وشه ي وه رگيراودا، وهك: (جومعه) (جومعه). (خوشناو، ٢٠١٥:
١٠٣-١٠٤)

له فرههنگدا بو ديارده ي جيهگوركي دهنگ له نيوان دوو زاردا پيوسته ئامازه به شيويهيه
زاره كه ي تر بدرت، وهك: زيك (خيز)، ده كريت هه نديكجار ئامازه به ناوچه ي به كار هيناني
وشه كه ش بدرت.

به شي دووه م: زانباري ديارده فونولوزيه كان له (قامووسي زماني كوردي) دا

١/٢) ناساندني (قامووسي زماني كوردي)

نهم فرههنگه فرههنگيكي كوردي- كورديه له داناني (عه بدولره حمان محمه د ئه مين
زه بيحي) يه و به دوو بهرگ چاپكراوه، بهرگي يه كه مي له سالي (١٩٧٧) چاپكراوه، كه تايبه ته
به پيتي (ئ) و بهرگي دووه مي له سالي (١٩٧٩) چاپكراوه و تايبه ته به پيتي (ب) هه ر دوو

به رگه که له لایهن کۆری زانیاری کورد له به غداد چاپکراون، ههروهها چاپی دووهم له لایهن ئینتشاراتی سه لاهه دینی نه یوبی له ورمی چاپکراوه، که ههردوو به رگه که له خۆده گرت. فرههنگه که له دوو بهشی سه ره کی پیکهاتوو، که بریتین له: ۱- پيشه کيی فرههنگ.

۲- ناوه روکی فرههنگ: تايه ته به دوو پیت، که بریتین له پیتی (ئ) و (ب).
 ئهم فرههنگه یه کیکه له فرههنگه کوردییانه ی که تایدا ئاماژه به زانیاری دیارده ی فۆنۆلۆژی دراوه، له دهروازه کانی فرههنگ به شیوه ی تیبینی هه ندیک زانیاری فۆنۆلۆژی خراونه ته روو، به شیوه یه کی گشتی له فرههنگی کوردیدا گرنگی به زانیاری فۆنۆلۆژی نه دراوه، ته نیا هه ندیک زانیاری بچووک له سه ر شیوه ی پیته کانی زمانی کوردی خراونه ته روو. زانیاری فۆنۆلۆژی له قامووسی زمانی کوردیدا له دوو شوپن باسکراوه، به م شیوه یه: ۱- له پيشه کيی فرههنگه که ئاماژه به هه ندیک زانیاری پینووسی دراوه و ئه لفیپی فرههنگی کوردی پیکهاتوو.

۲- له ناوه روکی فرههنگه که له شیکردنه وه ی دهروازه کانی فرههنگ له هه ندیک شوپن به کورتکراوه ی (تیب) تیبینی ئاماژه به هه ندیک دیارده ی فۆنۆلۆژی تايه ت به دهروازه کانی فرههنگ دراوه.

۲/۲) جیه-یکردنی زانیاریه فۆنۆلۆژییه کان له (قامووسی زمانی کوردی) دا

له م به شه دا ئه و زانیاریه فۆنۆلۆژییه یه که له بهشی یه که مدا باسکراون له سه ر (قامووسی زمانی کوردی) جیه جیانه که یه ن و به نموونه ی ناو فرههنگه ده یخه یه نه روو.

۱-۲/۲) خویندنه وه ی دهروازه کان

له فرههنگه که دا ئاماژه به خویندنه وه ی دهروازه کان نه دراوه، چونکه فرههنگه که فرههنگیکی کوردی - کوردیه، ته نیا ئاماژه به چۆنیه تی نووسینی هه ندیک پیتی کوردی دراوه له سه ره تا و ناوه راست و کۆتایی وشه دا، وه ک:

ئه لف - (نا). (تیب). (۱) ناوی یه که م پیتی ئه لفو پیتکه ی عاره بییه، چونکو کوردیش زیاتر هه ر به م ئه لکفو پیتکه یه ده نوسری بۆیه یه کیک له بزۆنه کانی ئه لف ویپی کوردیش، له نووسینا دوو شکلی هه یه : (ا) به ته نیایی دا، واز، جیران، (ب) له حاله تی لکان به دوا ی پیتیکی دیکه وه با، کا، خۆتان. (قامووسی زمانی کوردی، ۲۰۰۵: ۱۶۵-۱۶۶)

ب- یه کیکه له دهنگه کانی زمانی کوردی، له و ئه لفو پیتکه یه دا که ئیستا کوردی پی ده نوسری به چوار شیوه خۆ ده نوینی : (۱) له سه ره تای وشه دا ۲- له ئیوه راستا ۳- له دوا یی وشه دا ۴- به سه ره خۆبی، ناوی پیتی نیشانه ی ئه م دهنگه (بی) یه. (قامووسی زمانی کوردی، ۲۰۰۵: ۲۴۷)

تیبینی / چونکه فرههنگه که پیکهاتوو له دوو ئه لفیپی فرههنگی به پیته کانی (ئ) و (ب) ده ستپیده که ن، بۆیه ئاماژه هه ر به م دوو پیته دراوه.

زانیاری دهنگساری له فرههنگه که دا تايه ت به یرگه ی وشه کان، یرگه ی دهنگی جیانه کراوه ته وه و له چه ند شوپنیک مۆرفیمه کان جیاکراونه ته وه له به رده م دهروازه فرههنگیه که، هه رچه نده ئه م جۆره زانیاریه فۆنۆلۆژین له فرههنگدا، به لام هه ندیکجار له گه ل یرگه کردنی دهروازه فرههنگیه که یه کده گرنه وه، وه ک:

ئاژاشکه (ئاژ+ئاژ+که) باویشک، ئاشاشکه گرتویه (تیب): به لای منه وه (ئاژ) ئه م وشه یه ده گه ل ریشه ی فیعلی (هه ژاندن) (هه ژ) یه کن و له ئاژی دووه مدا دهنگی (ژ) یه که به جیرانه تی (ک) بۆته (ش). (قامووسی زمانی کوردی، ۲۰۰۵: ۲۴-۲۵)

ئەى (ئەم). (سەيم) (ئەم) ئەدى . (تەيب) - ئەو ووشەيە هەر (ئەدى) يەكەيە و لە بن لەهەجەى سەلەيمانيدا (د)ەكەى كلۆبۆووە بۆتە (ئەيى) ئەو جار بە جارێك سواوە و كەوتوووە. (قامووسى زمانى كوردى، ٢٠٠٥: ١٩٥).

٢/٤-٤) گۆرانى دەنگ لە قامووسى زمانى كوردى

فەرەهەنگووس لە فەرەهەنگەكەدا ئاماژەى بە چەند دەرەزەيەك داو، لەگەڵ ئەوهدا شۆوھى جياوازی ئەو دەرەزەيەى لە شۆوھى ئاخوتن يان زار و بنزاري تر تۆماركردوو، كە دياردەى گۆرانى دەنگيان تەدايە، كە هەمان واتايان هەيە و هاوواتان، لەوانە:

ئەسپەناغ (ئەسپەناخ) (قامووسى زمانى كوردى، ٢٠٠٥: ١٤٠) گۆرانى دەنگى (غ) بۆ (خ).

ئە (ئاخ) (قامووسى زمانى كوردى، ٢٠٠٥: ١٠٢) گۆرانى دەنگى (هەا) بۆ (خ).

ئاسمان (عاسمان) (قامووسى زمانى كوردى، ٢٠٠٥: ٢٩) گۆرانى دەنگى (ئ) بۆ (ع).

باغ (باخ) (قامووسى زمانى كوردى، ٢٠٠٥: ٢٨١) گۆرانى دەنگى (غ) بۆ (خ).

ئەوھل (هەوھل) (عەوھل) (قامووسى زمانى كوردى، ٢٠٠٥: ١٩١) گۆرانى دەنگى (ئ) بۆ (هەا) بۆ (ع).

ئەتەى (پب). بەدواى ناوھووە دەلكى و حاصل مەصدەرى لى دروست دەكا برايەتەى، پاشايەتەى، پياوھتەى، جيرانەتەى (تەيب) ١. كاتى دوامين پيتى (ناو)ەكە (دەنگ) يک بى، دەگەل پاشبەندەكە ئىك دەگرەووە و دەنگى هەمزە كە لە ناو دەچى ب- بەلام ئەگەر ناوھەكە بە يەكى لە دەنگ بزويئەكان پرايئەتەو، ئەوا (هەمزە)ەكە دەگۆرى بە (ى) ئەو جار ئىك دەگرەووە. (قامووسى زمانى كوردى، ٢٠٠٥: ١٢٢-١٢٣).

٢/٥-٥) جىگۆركى دەنگ لە قامووسى زمانى كوردى

فەرەهەنگووس لە فەرەهەنگەكەدا ئاماژەى بە جىگۆركى دەنگ نەداو، هەرچەندە فەرەهەنگەكە تايبەتە بە دوو دەنگى (ئ) و (ب)، ئەگەر فەرەهەنگەكە پيتەكانى ترى لەخۆبگرتايە، ئەگەر هەبوو فەرەهەنگووس هەندىك زانيارى لەسەر جىگۆركى دەنگ لە نىوان زار و بنزاريه جياوازهكان لە فەرەهەنگەكەدا تۆمار بكردایە.

ئەنجامەكان

١- زانياريە فۆنۆلۆژيەكان لە فەرەهەنگەكەدا بە زۆرى زانياريى دياردە فۆنۆلۆژيەكان، كە بە شۆوھى تەبىئىيى لە كۆتايى زانياريەكانى تر بۆ هەندىك لە دەرەزە فەرەهەنگيەكان دانراون.

٢- لە فەرەهەنگەكەدا بە زاراوھى جۆراوچۆر وەك دەسوئ، نامىنيت ...ھتد ئاماژە بە زانياريى دياردە فۆنۆلۆژيەكان دراو.

٣- زانياريە فۆنۆلۆژيەكانى وەك (تياچوونى دەنگ، جىگۆركى دەنگ، گونجانى دەنگ) بە شۆوھى (تەبىئىيى) لە ناوھەرۆكى فەرەهەنگەكەدا باسكراون، بەلام (پەيداوونى دەنگ، جىگۆركى دەنگ) لە فەرەهەنگەكەدا باس نەكراون.

٤- يەكێك لە پايەكانى فەرەهەنگى باش و زانستى گرنگيدانە بە زانيارى لە بارەى (ھيز و ئاوازه و وەستان و يرگە) لەم ڕووھووە لە فەرەهەنگە كوردىيەكاندا بە شۆوھەيەكى گشتى زانياريە فۆنۆلۆژيەكان پشتگوئ خراون.

ليستى سەرچاوەكان

بە زمانى كوردى

- حاجى مەرف، ئەورەحمان (٢٠١٤)، فەرەهەنگى زاراوھى زمانناسى، چاپخانەى رۆژھەلات، چاپى دووھەم، ھەولير.

- خۆشناو، نەريمان عەبدوللا (٢٠١٥)، دەنگسازى، چاپخانەى ھيقي، لە بلاقراوھەكانى كتييفرۆشى ئاوير، چاپى سەيئەم، ھەولير.

- شالى، دولبر ئبراهيم فهره ج (٢٠٠٠)، ياسا دهنگيه كانى زمانى كوردى، نامهى ماسته، زانكو سليمانى.

- شايخ تيب، شههاب (٢٠٢١)، فهره ننگسازى، چاپخانه هيفى، چاپى يه كه م، هه و لير.

- على، تاليب حوسين (٢٠٠٥)، فهره ننگى زاراهه كانى دهنگسازى، له زنجيره بلاو كراوه كانى گوڤارى ئاسوى پهروه ده يى ژماره (٢٨)، چاپى يه كه م، هه و لير.

- فهره ننگى هه رزه (٢٠١٢)، كومهلوك له ماموستايانى زمانى كوردى، چاپخانه حاجى هاشم، نه كاديمياى كوردى، هه و لير.

- قامووسى زمانى كوردى (٢٠٠٥)، زه بيحى عه بدولره حمان، چاپخانه ئينتشاراتى سه لاهه دين، چاپى دووه م، ئورمى.

- مراد، ميديا (٢٠٢١)، فهره ننگووسى، ده زگاي نارين، هه و لير.

به زمانى عه ره بى

- القاسمى، علي (١٩٩١)، علم اللغة و صناعة المعجم، الطبعة الثانية، مطابع جامعة الملك سعود.

به زمانى ئينگليزى

- Jack C Richards, John Platt, Heidi Plat (1992), *Longman Dictionary of Language and Applied Linguistics*, Second Edition, Longman Dictionaries.